

INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS
MEMÒRIES DE LA SECCIÓ HISTÒRICO-ARQUEOLÒGICA, XCII

Jaume I

**Commemoració del VIII centenari
del naixement de Jaume I**

Volum II

BARCELONA
2013

Consolats nàutics, consolats ultramarins i altres formes d'organització nauticomercantil en l'àmbit català

Daniel DURAN I DUELT
CSIC. Institució Milà i Fontanals

El regnat de Jaume I fou cabdal pel que fa al vessant institucional de la pràctica del comerç i la navegació a la Corona d'Aragó i la seva història. Durant aquells anys, hom pot rastrejar importants canvis, essencialment pel que fa a la natura constitutiva de consolats nàutics i consolats ultramarins o bé el que es poden considerar les llavors dels consolats de mar, totes tres institucions que durant els cinc segles següents incidiran profundament sobre l'organització i el desenvolupament de les activitats d'homes de mar i mercaders. Aquests processos són el resultat de tres impulsos bàsics al marge dels quals no poden ser entesos amb relativa exactitud: les experiències similars d'altres pobles del Mediterrani, l'acció legislativa de Jaume i la seva cort i els interessos dels homes de mar i els mercaders.

Cal remuntar-se a uns quants decennis abans del regnat de Jaume I per tal d'iniciar tota anàlisi i poder copsar el significat del que va succeir durant el regnat del Conqueridor. Rastrear els orígens i els primers passos dels consolats ultramarins catalans —la més antiga de les institucions assenyalades— no resulta una tasca fàcil, car són pocs els documents que s'hi refereixen. La notícia certa més antiga coneguda de l'existència d'un cònsol, en aquest cas de barcelonins, en un territori fora de la jurisdicció del comte rei es remunta a l'octubre del 1187, quan Conrad, fill del marquès de Monferrato, en agraïment per l'ajuda prestada en la defensa de Tir i d'acord amb l'arquebisbe de Cesarea, el bisbe de Natzaret, el bisbe de Sidó, els templers, els hospitalers i els habitants de Tir, concedí als burgesos de Sant Geli i als de Montpeller, així com als ciutadans de Nimes, als de Marsella i als de Barcelona, representats pels seus cònsols i el seu vescomte, una sèrie de privilegis i beneficis, entre els quals s'inclouia la possibilitat de comptar amb vescomte i cònsol per a regir la cort, l'honor i poder jutjar bona part de les causes (civils) que enfrontessin els homes sota la seva jurisdicció, tant de pas com residents.¹

Del document, no és possible precisar si l'aparició d'aquest cònsol era un fet recent o es corresponia a una realitat pretèrita. El privilegi esmenta l'existència d'un cònsol escollit pels barcelonins. Tan-

1. Vegeu en aquest mateix volum les intervencions de Stephen P. Bensch i Damien Coulon, i a més: DAMIEN COULON, «Los consulados catalanes en Siria (1187-1400). Algunos datos de historia e historiografía», a Rafael NARBONA VIZCAÍNO (ed.), *XVIII Congrès Internacional d'Història de la Corona d'Aragó (València, 2004)*. Actes, vol. 1, València, Universitat de València i Fundació Jaume II el Just, 2005, p. 180-181. Hi ha dues edicions d'aquest privilegi, la més antiga de les quals és la de Victor Louis BOURRILLY, «Essais sur l'histoire politique de la commune de Marseille des origines à la victoire de Charles d'Anjou», *Annales de la Faculté des Lettres d'Aix*, núm. 13 (1921-22), p. 22-30 (doc. IV). Més recent és l'edició de Walter HABERSTUMPF, *Regesto dei marchesi di Monferrato di stirpe Aleramica e Paleologa per l'«Outremer» e l'Oriente (secoli XII-XV)*, Torí, Palazzo Carignano i Deputazione Subalpina di Storia Patria, 1989, p. 95-97 (doc. 1).

mateix podia tractar-se d'una elecció recent, per donar solemnitat a l'acte de concessió del privilegi per part del marquès o, simplement, podia ser que el privilegi fos la sanció d'una realitat de fet, almenys pel que fa a l'existència de cònsols. En aquest sentit, cal tenir en compte que altres grups d'origen italià —genovesos, venecians i pisans, principalment— comptaven feia temps amb comunitats organitzades als regnes croats, les quals s'havien dotat ja d'autoritats que actuaven com a rectors de les respectives comunitats i la concessió de 1187 s'emmarcava en un procés de més gran abast de generalització de furs de reconeixement de l'organització consular amb què s'estaven dotant les diverses comunitats cristianes occidentals a Terra Santa. Aquesta mateixa evolució o semblant podia haver estat també, doncs, l'experimentada per les comunitats afavorides pel privilegi del Monferrato, potser, fins i tot, al marge de l'evolució institucional de les seves terres d'origen.²

2. Vegeu, per a la concessió de privilegis semblants al que ara ens interessa en aquells anys, Walter HABERSTUMPF, *Regesto dei marchesi...*, p. 41-47; G. MÜLLER, *Documenti sulle relazioni delle città Toscane coll'Oriente cristiano e coi turchi fino all'anno MDXXXI raccolti ed annotati da...*, Florència, M. Cellini i C. nella Galileiana, 1879, p. 6-7 (n. 5), 14 (n. 11) i 65 (n. 39).

D'aquest primer episodi consular català cal destacar l'associació existent entre les comunitats de l'arc provençal llenguadocià i les seves possibles implicacions, tant per a la història consular en si com per a la història política i econòmica del segle XII en un sentit més ampli. Al llarg del segle XII, al Llenguadoc i a la Provença les comunitats urbanes havien anat adoptant l'organització consular com a forma de govern municipal i d'impartir justícia: André GOURON, «Diffusion des consulats méridionaux et expansion du droit romain aux XIIe et XIIIe siècles», *Bibliothèque de l'École des Chartes*, núm. 121 (1963), p. 30-54. A la darreria d'aquesta centúria, el procés s'havia estès també a Catalunya, tot i que només en la seva vessant judicial i sense gaire èxit: Josep Maria FONT I RIUS, «Orígenes del régimen municipal de Cataluña», *Anuario de Historia del Derecho Español*, núm. 16 (1945), p. 389-529, i núm. 17 (1946), p. 229-585; Josep Maria FONT I RIUS, «Un problème de rapports: Gouvernements urbains en France et en Catalogne (XIIe et XIIIe siècles)», *Annales du Midi*, núm. 69 (1957), p. 293-306; Josep Maria FONT I RIUS, *Estudis sobre els drets i institucions locals en la Catalunya medieval: collectanea de treballs del professor Dr. Josep M. Font i Rius amb motiu de la seva jubilació acadèmica*, Barcelona, Publicacions i Edicions de la Universitat de Barcelona, 1985, p. 281-560; Paul FREEDMAN, «An Unsuccessful Attempt at Urban Organization in Medieval Catalonia», *Speculum*, núm. 54 (1979), p. 479-491. Però, malgrat que els consolats municipals i els ultramarins es basaven en el mateix principi, el de l'elecció d'uns representants encarregats de mitjançar, impartir justícia i regular la vida comunitària, ni una organització ni l'altra eren jurídicament equiparables, i les circumstàncies en què es desenvolupaven i els objectius que perseguïen diferien força entre elles. No sembla pas, a més, que cap de les comunitats esmentades comptés tampoc en aquells anys amb tribunals consulars estrictament mercantils, ni que els mercaders procedissin a escollir representants encarregats de fer de mitjancers, rectors del grup, etc. La impossibilitat d'establir cap relació directa entre cadascuna de les institucions consulars especificades en el privilegi de 1187 i cap institució de les terres d'origen de les comunitats a les quals era concedit el privilegi no ajuda a determinar si es va produir la transposició que sembla haver-se testimoniat en el cas italià. Cal tenir en compte, en canvi, que la majoria d'aquelles viles estava sota el domini feudal directe d'algun senyor que exercia la jurisdicció plena mitjançant els seus oficials. Aquest era el cas de Barcelona, on el comte era el senyor directe de la ciutat, la qual governava mitjançant un veguer, en aquells anys amb relacions més o menys conflictives amb el seu senyor, però, sobretot, a través d'un batlle. Amb tot, el privilegi de Tir no esmenta tampoc cap dels senyors de les viles beneficiades per la gràcia del marquès. Aparentment, doncs, el protagonisme és per als habitants de les ciutats esmentades. De fet, en el cas de Barcelona, on encara no s'havien desenvolupat formes ni institucions de govern cívic controlades pels grups més eminents de la vila, una part de les famílies i persones eminents de la societat barcelonina començava a participar d'una manera o d'una altra en el regiment de la vida comunitària, ja fos mitjançant la participació en la justícia o en la gestió del patrimoni comtal. Restaria per determinar, doncs, si la concessió fou feta pensant en aquells grups, inclosos els barcelonins, presents a Tir com a comunitats autònomes o tenint en compte les figures dels seus senyors naturals o de les seves comunitats d'origen. El fet que en la concessió per Tir la comunitat de barcelonins estigui integrada en una comunitat molt més àmplia, juntament amb altres comunitats llenguadocianes i provençals, i totes sota la jurisdicció d'un sol vescomte, podria fer sospitar que el control exercit pels membres més destacats de la comunitat cívica o del grup mercantil de Barcelona, si existia, havia de ser limitat i la seva capacitat d'incidència sobre el desenvolupament del consolat barceloní gairebé nul·la. Potser qui estava en millor posició per incidir d'algun manera en la comunitat barcelonina a Tir i el seu cònsol hauria estat el comte de Barcelona. En aquelles dates, els lligams polítics del comte de Barcelona amb molts dels senyors de les viles esmentades en el privilegi eren molt estrets i no ho eren menys els interessos econòmics. Montpeller pertanyia al principal aliat del casal de Barcelona en terres llenguadocianes, Guillem VII, vassall del comte de Barcelona com a senyor de Provença. El vescomtat de Nimes també era vassall del barceloní i Marsella i Sant Geli eren a la Provença controlada pel casal barceloní: Ferran SOLDEVILA, *Història de Catalunya*, Barcelona, Alpha, 1963, p. 204. Podia haver estat el comte l'encarregat de nomenar els vescomtes que preveia el

Malauradament, l'absència d'altres notícies sobre el consolat de Tir no permet perfilar gaire més sobre la natura d'aquest consolat ni la seva evolució. No sembla pas que per part catalana s'estigués projectant a Orient una forma d'organització institucional en ús a Barcelona. No hi ha evidències que des de la ciutat de Barcelona s'exercís alguna mena de control sobre els mercaders presents a Tir ni sobre els còsols. En un primer moment, sembla que qui podia estar en millor posició per incidir sobre ambdós era el comte rei, que d'una manera o d'una altra era el senyor feudal de les comunitats beneficiades pel fur que els havia estat atorgat, i era aquest factor polític el que podia haver contribuït a la unió de les diferents comunitats a Tir. Tanmateix el fet que ni des de Barcelona ni des de cap altre indret no es disposi de cap notícia respecte al cònsol de Tir fa pensar, més aviat, que els barcelonins, a Tir, actuaven amb un alt grau d'autonomia i que l'elecció del cònsol corria també allunyada de la metròpoli, si és que no es tractava d'un tipus de cònsol itinerant que es veia reconegut i facultat per les autoritats locals per exercir les seves funcions, tenint en compte que difícilment els barcelonins constituïen en aquelles dates un grup ni nombrós ni estable a Tir.

Després de la notícia de la concessió als barcelonins del dret de consolat a Tir, cal esperar una seixantena d'anys per retrobar notícies de consolats de catalans a diversos indrets de la Mediterrània medieval, ja en ple regnat de Jaume I. No hi ha constància certa de si en aquell interval els mercaders barcelonins van continuar amb la política d'expansió del nombre de còsols proveïts i de consecució de privilegis consulars de les autoritats dels territoris que visitaven, però evidències indirectes ho fan sospitar. És probable, però, que l'estreta relació dels mercaders catalans amb l'àmbit llenguadocià hagués continuat encara molts anys i probablement hagués influït directament en l'evolució consular. Almenys fins al 1204, provençals i catalans van compartir un *campus* a Constantinoble, que va ser desmantellat el 1224 i que es podia remuntar a les negociacions del fracassat matrimoni de Ramon Berenguer IV de Provença, el germà d'Alfons el Trobador, amb la princesa imperial Eudòxia Paleòleg del 1176-1177, que va acabar maridada amb el senyor de Montpeller.³ A Acre podien haver compar-

privilegi de 1187 i que regirien tots els grups representats pels seus còsols? L'absència de qualsevol altra dada en aquest respecte no permet donar resposta a aquest interrogant. Més encara, aquesta absència permet sospitar que en aquell estadi inicial de desenvolupament de la institució consular, l'autonomia d'acció, més o menys àmplia, dels mercaders a Tir hauria estat probablement el que hauria caracteritzat les seves iniciatives en matèria consular.

La possibilitat, almenys en el cas barceloní, que haguessin existit formes d'organització anteriors a aquella de Tir està rodejada de polèmica. Per a alguns, hi ha indicis que els barcelonins, que visitaven els territoris croats des de principis de segle, havien adquirit alguna forma d'organització a Trípoli, car el 1111 un grup de barcelonins hi era present amb un notari: Gaspar FELIU I MONTFORT, «Activitats econòmiques», a Jaume SOBREQÜÉS I CALLICÓ (dir.), *Història de Barcelona*, vol. 2, *La formació de la Barcelona medieval*, Barcelona, Edicions 62, 1992, p. 234. Uns altres consideren que aquell no era sinó un grup de peregrins, entre els quals es trobava un notari que va redactar un document a petició d'alguns dels seus companys i per un afer concernent una donació de terres a Barcelona: en aquest sentit, vegeu la intervenció de Damien Coulon en aquest volum. En qualsevol cas, a la darrereria del segle XII, els catalans sovintejaven ja amb regularitat els mercats llevantins, com ho demostra, a més de la concessió d'aquest privilegi de 1187, el testimoni de Benjamí de Tudela, que indica que entre els mercaders que visiten el port d'Alexandria a la dècada dels anys setanta es trobaven els mercaders de *Ragon* (Aragó, llegiu de Catalunya): Benjamín de TUDELA, *Libro de viajes*, versió castellana, introducció i notes per José Ramón Magdalena Nom de Déu, Barcelona, Riopiedra, 1982, p. 120-121. Vegeu, novament, les intervencions de Stephen P. Bensch i Damien Coulon en aquest volum i Antoni RIERA I MELIS, «El comerç internacional a la Corona catalanoaragonesa durant el segon terç del segle XIII», a *Un mar de lleis. De Jaume I a Lepant*. Barcelona, Institut Europeu de la Mediterrània, 2008, p. 41-62.

3. La documentació parla de «campo Provinzialium et Hispanorum»: ASV, Liber Albus, f. 51r; ASV, Liber Pactorum I, f. 127r. Una edició del document en qüestió és consultable a Gottlieb Lukas Friechrich TAFEL i George Martin THOMAS, *Urkunden zur älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig mit besonderer Beziehung auf Bizanz und die Levante vom 9. bis zum Ausgang des 15. Jahrh. herausg. von...*, vol. II, Viena, Kaiserlich-königliche Hof- und Staatsdruckerei, 1856, p. 255. Sobre aquest *campus* i la interpretació que mereixen els gentilicis *provinzialium* i *hispanorum*, vegeu Wilhelm HEYD, *Histoire du commerce du Levant au Moyen-Âge*, vol. I, Leipzig, Harrassowitz, 1885, p. 295-296; Lluís Nicolau d'OLWER, *L'expansió de Catalunya*

tit instal·lacions fins als voltants dels anys 1256-1258.⁴ En aquests casos, resta per establir, però, si aquells comptaven amb una organització consular, si aquesta era conjunta o no, i si actuava o no autònomament respecte a Barcelona i les seves autoritats. De fet, Marsella i Montpeller disposaven de cònsols diferents a Acre tot i compartir o freqüentar el mateix carrer i la mateixa església.⁵ Tanmateix tot sembla indicar que potser sí que catalans i montpellerins compartiren institució consular en certs indrets, vinculats com estigueren per uns lligams polítics molt estrets. El fet que durant els primers anys de vida del consolat a Alexandria, establert gràcies a la intermediació de Jaume I, aquell representés montpellerins i catalans, així permet sospitar-ho. Durant el regnat del Conqueridor, a més, els catalans encara es van poder veure beneficiats, gràcies a l'associació amb els montpellerins, pel nou impuls que experimentarà la vila del Llenguadoc en les seves posicions a Orient gràcies, en part, a la iniciativa del Conqueridor, que, trametent en ambaixada Pere «de Terico», obtindrà nous privilegis a Acre (1251) i Trípoli (1253), beneficis que van poder comportar alguna mena de reconeixement de representació consular, encara que tàcita, per als catalans aïlladament o d'una manera associada a la dels llenguadocians.⁶ En canvi, sembla, precisament, que durant el regnat del Conqueridor els lligams amb els provençals s'aniran perdent gairebé de forma definitiva, en consonància amb els canvis polítics. Així, si sembla clar que la vinculació catalanomontpellerina era en part conseqüència del context polític que en el regnat de Jaume I va fer recaure la senyoria de Montpeller i dels comtats catalans aglutinats al voltant del de Barcelona, la progressiva desvinculació dels comtats catalans i Aragó respecte als territoris provençals, quasi definitiva amb la mort de Pere el Catòlic, i el pas de bona part d'aquells territoris sota influència angevina, excepció feta, precisament, de Montpeller, acabaran per trencar els vincles amb els grups provençals. A això, cal afegir-hi la progressiva consolidació d'alguns centres urbans de l'àrea catalana, encapçalats per Barcelona, com a nuclis de comerç de primer ordre, en competència amb Montpeller, Marsella o Narbona.

en la Mediterrània oriental, Barcelona, Barcino, 1926, p. 45; David JACOBY, «The Venetian Quarter of Constantinople from 1082 to 1261: Topographical Considerations», a Claudia SODE i Sarolta A. TAKÁCS (ed.), *Novum Millennium. Studies on Byzantine History and Culture Dedicated to Paul Speck*, Aldershot, 2001, p. 163. Pel que fa a l'esmentat matrimoni, vegeu Ernest MARCOS HIERRRO, *Die byzantinisch-katalanischen Beziehungen im 12. und 13. Jahrhundert unter besonderer Berücksichtigung der Chronik Jakobs I. von Katalonien-Aragon*, Munic, Institut für Byzantinistik und Neugriechische Philologie der Ludwig-Maximilians Universität, 1996, p. 134-138; Maria Teresa FERRER I MALLOL i Daniel DURAN I DUELT, «Una ambaixada catalana a Constantinoble el 1176 i el matrimoni de la princesa Eudòxia», *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 30 (2000), p. 963-977.

4. Aquesta vinculació l'estableix Lluís Nicolau d'OLWER, *L'expansió de Catalunya...*, p. 21-22, citant la traducció italiana de l'obra de Wilhelm HEYD, *Storia del commercio del Levante nel medio evo*, Torí, 1913. Tanmateix ni la versió italiana ni la francesa del treball de l'alemany no permeten inferir aquesta conclusió. L'autor (Wilhelm HEYD, *Histoire du commerce...*, vol. 1, p. 346) esmenta, citant els *Annales Ianuenses*, les lluites obertes a Acre entre genovesos i venecians, comptant els primers amb el suport dels hospitalers, els anconitans i els catalans, i els segons amb els templers, els provençals, el patriarca de Jerusalem i els cavallers teutònics. En cap cas, però, no parla de l'associació de catalans i provençals a Acre, com tampoc no ho fa el text genovès dels *Annales*. Aquesta suposició només pot derivar de l'associació observada en altres indrets, especialment amb els montpellerins, i del fet que no es coneix cap representació autònoma dels catalans a Acre.

5. Cadascuna d'aquestes dues viles comptà amb privilegis particulars a la regió, fora de Tir: Wilhelm HEYD, *Histoire du commerce...*, vol. 1, p. 327-330 i 334.

6. El 1243, el comte Bohemond V ja havia atorgat als montpellerins un barri i una casa per al seu cònsol a Trípoli, però bé que no una exempció total dels diferents drets comercials, i a canvi que cada any hi arribés una nau de Montpeller amb homes armats i carregada de mercaderies: Wilhelm HEYD, *Histoire du commerce...*, vol. 1, p. 324, 328. El 1236, el cònsol de Marsella a Acre juntament amb Ramon de Conques, representant de Montpeller, es presentaren a la cort del rei de Xipre, amb qui concloueren un tractat de comerç en nom de Marsella, Montpeller i altres viles provençals. Es desconeix si en aquella ocasió el montpellerí va actuar en nom de la vila exclusivament, o per encàrrec reial, però cal tenir en compte que anys més tard fou el mateix personatge l'encarregat de negociar l'obertura d'un consolat reial a Alexandria: Wilhelm HEYD, *Histoire du commerce...*, vol. 1, p. 334.

Durant l'interval existent entre aquell 1187 del privilegi de Tir i la dècada dels cinquanta del segle XIII, ja de ple en el regnat de Jaume I, sembla que s'havien produït i consolidat importants canvis en matèria consular. El més important fou el pes determinant assolit per la monarquia dins la institució. Tot i que el primer experiment consular català a Tir havia estat, aparentment, autònom respecte a la monarquia o que una vila com Montpeller gaudís d'una important autonomia política i no sembla pas que el rei interferís en el nomenament dels cònsols ultramarins escollits per la vila, la monarquia va acabar apropiant-se de la potestat de creació i nomenament de cònsols com una regalia pròpia, si bé no resulta fàcil determinar si això va succeir durant el regnat de Jaume o ja dins el del seu pare o, fins i tot, el del seu avi. De fet, el paper de la monarquia en la política i en la regulació de les activitats navals i comercials s'havia anat incrementant paral·lelament al reforç del poder dels comtes reis, impulsant tractats amb altres entitats polítiques i establint una legislació comercial clarament proteccionista. El regnat de Jaume I va representar el zenit d'aquesta actuació, com traspuja també clarament la seva política consular.⁷

Sembla clar que en aquells anys ja era comunament acceptat que la potestat per crear cònsols de catalans en terra estrangera pertanyia a la monarquia. Més encara, al llarg de la segona part de la centúria és el rei qui promou clarament la creació de consolats mitjançant negociacions i pactes amb les autoritats autòctones o, almenys, el reconeixement del control reial per part dels sobirans dels territoris on ja s'havien establert en cas que aquells vinguessin d'abans. El cas del nord d'Àfrica proporciona els exemples més antics. El 1258, el rei Jaume parla d'«alfundicum nostrum quem habemus apud Tunicium [...] consulem sive consules nostros» o «alfundicum nostrum Tunicii et consulatum eiusdem». Tanmateix sembla que l'alfòndec estava en funcionament almenys des del 1253 i que aleshores ja era de propietat reial. Pot ser, però, que es remuntés a uns quants anys abans, car els contactes diplomàtics entre Jaume I i els hàfsides s'iniciaren a la darrereria dels anys trenta.⁸ Durant la resta del seu regnat, fórmules similars a les del 1258 sovintegen en la documentació i, a partir del 1259, també per a Bugia.⁹ El 1262, Jaume encomanà a Ramon de Conques, burgès de Montpeller, l'organització d'un alfòndec i un consolat sota autoritat reial a Alexandria, en cas que el soldà li ho concedís.¹⁰ Anys després, sota el regnat del fill de Jaume, Pere el Gran, aquesta pràctica encara era ben vigent i continuarà encara amb els seus successors.¹¹ La terminologia emprada per la documentació de la

7. Stephen P. BENSCH, *Barcelona i els seus dirigents: 1096-1291*, Barcelona, Proa, 2000, p. 106-109 i 200-210.

8. Arthur B. HIBBERT, «Catalan Consulates in the Thirteenth Century», *Cambridge Historical Journal*, núm. 9/3 (1949), p. 352-358; Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne catalane et le Maghrib aux XIIIe et XIVe siècles. De la bataille de Las Navas de Tolosa (1212) à l'avènement du sultan mérinide Abou-l-Hasan (1331)*, París, Presses Universitaires de France, 1966, p. 88-92. Per a Tunis i Bugia cal consultar encara Charles-Emmanuel DUFOURCQ, «Les consulats catalans de Tunis et de Bougie au temps de Jacques le Conquérant», *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 3 (1966), p. 469-479.

9. Vegeu els exemples a Charles-Emmanuel DUFOURCQ, «Les consulats catalans de Tunis et de Bougie au temps de Jacques le Conquérant», *Anuario...*, núm. 3, p. 470-471. Sembla, però, que l'alfòndec dels catalans a Bugia data almenys de 1258: Stephen P. BENSCH, *Barcelona...*, p. 266, n. 32.

10. ACA, Cancelleria, reg. 12, f. 68r; Amada LÓPEZ DE MENESES, «Los consulados catalanes de Alejandría y Damasco en el reinado de Pedro el Ceremonioso», *Estudios de Edad Media de la Corona de Aragón*, núm. VI (1956), p. 136 (doc. 1).

11. El 1277, en concedir als pisans la possibilitat d'instituir un cònsol als seus dominis, Pere va aconseguir en reciprocitat el dret de proveir un cònsol en territori pisà: «consules vero quos sub nostro dominio abere petistis vobis de cetero concessimus [...]. Hec autem, sicut vobis concedimus, ut in simili forma Pisis et urbi pisani iuris dominationem habuerint, nostris fidelibus omnibus similia observentur»: ACA, Cancelleria, reg. 39, f. 212r. El 1278, Ugolino Sceleti ja exercia de cònsol dels catalans a Pisa quan fou escollit també pels narbonesos per a desenvolupar aquella mateixa tasca: Jean PAUC i Julien YCHÉ, *Étude historique sur Gruissan*, Narbona, Imprimerie Tinena i Quillan, 1985, p. 309. Per al consolat de Pisa, vegeu Regina SÁINZ DE LA MAZA, «Il consolato dei Catalani a Pisa durante il regno di Giacomo II d'Aragona. Notizie e documenti», *Medioevo. Saggi e Rassegne*, núm. 20 (1996), p. 195-222.

Cancelleria Reial per referir-se als consolats fora del Magrib és també molt eloqüent a propòsit de la consideració que mereixien per al rei els consolats en general. Els alfòndecs són de propietat reial i el consolat, tot i ser qualificat de catalans, també. Així, el 1264, el rei parla de «consulatus alfondici nostri Alexandrie». ¹² També els nomenaments reials semblen haver estat, amb comptades excepcions, una tònica general del període. El 1264, Jaume I va procedir a nomenar Guillem de Montcada cònsol a Alexandria, i els nomenaments per a Tunis i Bugia foren continuats durant els regnats de Jaume i els seus successors. ¹³ En un moment de clara expansió de l'activitat comercial catalana per la Mediterrània, la monarquia havia estat la primera interessada a supervisar de prop la institució consular, en part encarregada de tutelar els catalans en territori estranger, en especial en aquells enclavaments estratègics per a la política internacional en un moment particularment complex com fou la segona meitat del segle XIII, però no solament en aquest. Els territoris nord-africans constituïen el destí principal i més lucratiu per als mercaders de la Corona d'Aragó i també, de retruc, per a la monarquia, que fiscalitzava els seus súbdits, a més de tenir importants interessos polítics. Per tant, l'interès per a controlar els consolats allà establerts era evident. ¹⁴

Seran també els anys del regnat de Jaume I, almenys en el seu tram final, en els quals el consolat ultramarí, tal com l'ha denominat majoritàriament la historiografia, veurà ja perfectament consolidades les competències jurisdiccionals bàsiques que el caracteritzaran al llarg dels segles següents. El nomenament alexandrí del 1264 les enumera genèricament:

Audiendi ac iudicandi causas inter homines jurisdictionis nostre [...] et distingendi ac capiendi homines ipsos et maleficia qui ibi comiterent, puniendi, ac faciendi etiam justitias pecuniarias et corporales in omnibus etiam eis utendi [...] et positis etiam ponere et constituere multas sive penas pecuniarias cuiuslibet alterius generis, in homines antedictos et eas recipere et petere ab eis qui comitent in ipsis. ¹⁵

Queda així clarament establerta la funció judicial del cònsol, la principal i bàsica que se li atribuirà sempre, i una jurisdicció que s'estén sobre tots els súbdits del rei. Aquesta funció judicial bàsica, però, trobarà, aparentment, competidors en altres institucions en ús en aquelles dates. Es tracta del cònsol nàutic, una figura de la qual es tenen poques notícies, però que durant el regnat de Jaume sembla ja aparentment consolidada. A la dècada dels anys seixanta, se li reconeixen unes atribucions jurisdiccionals que semblen idèntiques a les del cònsol ultramarí o resident. ¹⁶ De fet, l'única diferència entre tots dos sembla ser el fet que el cònsol nàutic limita les seves funcions a l'expedició en la qual s'embarca, inclòs el temps que roman als llocs que visita durant el viatge, mentre que el cònsol ultramarí o resident té un caràcter més permanent. Fins a quin punt es podrien haver produït conflictes entre ambdós còsols es fa difícil de dir, car la documentació, escassa, no en fa cap esment. El més

12. Amada LÓPEZ DE MENESES, «Los consulados catalanes de Alejandría y Damasco en el reinado de Pedro el Ceremonioso», *Estudios de Edad Media...*, núm. VI, p. 136 (doc. II).

13. Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne catalane...*, p. 98-101, 112, 115, 116, 117, 118, 122, 123, 125, 126, 245, 246, 262, 273, 274 i 275.

14. Maria Teresa FERRER I MALLOL, «El Consolat de Mar i els consolats d'Ultramar, instrument i manifestació de l'expansió del comerç català», a Maria Teresa FERRER I MALLOL i Damien COULON (ed.), *L'expansió catalana a la Mediterrània a la Baixa Edat Mitjana*, Barcelona, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1999, p. 67-68.

15. Amada LÓPEZ DE MENESES, «Los consulados catalanes de Alejandría y Damasco en el reinado de Pedro el Ceremonioso», *Estudios de Edad Media...*, núm. VI, p. 137 (doc. II).

16. Per a una caracterització general dels consolats ultramarins i dels nàutics en l'àmbit català, vegeu Daniel DURAN I DUELT, «El context institucional particular de mercaders i homes de mar», a *Un mar de lleis*, p. 202-214.

probable és que no es produïssin gaires interferències, car, en cas d'existir un cònsol resident o ultramarí, probablement ja no es proveïa cònsol nàutic per al trajecte que havia de conduir a aquell indret. El nombre de mercaders i homes de mar procedents dels dominis jaumins que passarien temporades més o menys llargues en un indret o que formarien collectius prou nombrosos per necessitar la implantació d'un cònsol resident no havia de ser gaire gran, tret de llocs com el nord d'Àfrica, i, per tant, el cònsol nàutic, per a una expedició concreta, devia ser una figura molt més habitual que la del cònsol ultramarí.

El regnat de Jaume I es caracteritzà per una important activitat legisladora i de creació i ordenació institucional en què el monarca i la seva cort van jugar un paper destacat a vegades com a protagonistes directes, a vegades com a inspiradors o impulsors o a vegades com a simples espectadors d'excepció. L'àmbit del comerç i la navegació no quedaran al marge d'aquest procés, i tampoc no hi quedaran els consolats, nàutics i ultramarins, les dues institucions que la monarquia havia arribat a controlar gairebé completament a mitjan segle XIII. Part d'aquell procés d'ordenació implicà una cessió a grups, comunitats o altres institucions de part de la potestat de proveïment i del control sobre els còsols. Va ser un procés complicat, gelosament controlat per la monarquia i determinat pel complex joc de forces socials i polítiques de la Barcelona de la segona meitat del segle XIII, del qual massa sovint és difícil comprendre les causes dels processos que el caracteritzen i ens hem de limitar, amb prou feines, a només descriure'ls, per manca d'informacions que permetin interpretar-los satisfactòriament.¹⁷ Aquell procés de transvasament se situà dins d'un context més ampli de transferència de poders i atorgament de privilegis a la ciutadania de Barcelona i als mercaders i homes de mar que corre paral·lel a l'articulació d'un govern municipal autònom del qual, en certa mesura, forma part.¹⁸ Dos són, principalment, els grups d'interessos que convergeixen en aquests processos que no cal considerar, però, antagònics. D'una banda, una monarquia interessada a fomentar-los en la mesura que permetien la constitució controlada de poders que la podien secundar en les seves pretensions expansionistes i enfront de les aspiracions de nobles i eclesiàstics.¹⁹ De l'altra banda, segments de la població barcelonina amb interessos en el comerç i la navegació —en aquest últim cas, amb un major component professionalitzat— amb un creixent pes econòmic, social i polític que tracten de guanyar autonomia d'acció respecte a la monarquia i els seus funcionaris. El control institucional o la possibilitat de dotar-se d'institucions particulars els ho permetrà, com també la consecució de millores fiscals o de normatives pròpies, per exemple.²⁰ El procés, que durarà segles, inclourà l'autoorganització i l'autogestió per a la defensa dels seus interessos, però també el control de les institucions amb caràcter judicial, almenys pel que fa a les qüestions marítimes i mercantils. De fet, la impartició de justícia en

17. Cal recordar, a més, que en el cas de l'estructuració del govern municipal, durant molts anys va tenir un caràcter temporal i transitori. La vinculació que es farà, precisament, de les institucions consulars al municipi hauria de plantejar la qüestió de fins a quin punt les concessions del monarca no foren enteses també com quelcom temporal.

18. Stephen P. BENSCH, *Barcelona...*, p. 287-297. L'acció legislativa del monarca ha estat una qüestió especialment estudiada en temps recents, coincidint en molts casos amb les commemoracions del vuitè centenari del naixement del rei, sobretot a València. Destaca, especialment, Vicent GARCÍA EDO, *La obra legislativa de Jaime I de Aragón 1208-1276*, Castelló de la Plana. Universitat Jaume I, 2008.

19. Algunes concessions reials coincideixen en el temps amb importants ajudes econòmiques de la ciutat de Barcelona i, fins i tot, en són conseqüència directa.

20. Un aspecte d'aquest procés que caldria explorar és com aquell atorgarà una certa homogeneïtat a la projecció exterior del grup amb interessos mercantils —especialment a Barcelona no es produirà una distinció tan clara entre els professionals de la navegació, especialment patrons i oficials, i les persones interessades en el comerç i la navegació, a diferència, per exemple, de València— i envers el grup mercantil mateix, tot tractant d'uniformar la seva acció i imposant una disciplina de grup. Malauradament, la informació disponible fa difícil avançar en aquesta línia.

territoris aliens a la jurisdicció del comte rei serà un dels primers camps en què els mercaders podran gaudir d'autonomia, ja en temps de Jaume I. Sens dubte, la monarquia considerarà que la pèrdua del control directe sobre certs àmbits de la justícia en territoris allunyats geogràficament, on, d'altra banda, la possibilitat d'incidència del monarca era limitada i el seu interès no gaire gran, era preferible a un procés similar sobre els territoris sota la seva jurisdicció directa. Aquest fou, però, un procés gradual i que no afectà, en principi, tots els àmbits geogràfics per igual.

Situar els orígens precisos d'aquelles transferències resulta complicat. Tot sembla indicar que el més probable fou que afectés primer les activitats de mercaders i homes de mar actuant lluny de la jurisdicció reial, si és que mai havien perdut del tot la certa autonomia de què semblaven haver gaudit a la darrerria del segle XII. El setembre del 1259, Jaume I reconeixia als mercaders lleidatans que acudien a les fires de la Xampanya a vendre cordovans la capacitat d'escollir un cònsol encarregat de repartir l'espai de la casa que tenien tots ells per a la venda de les pells, com ho feien ja els còsols de Barcelona i de Montpeller.²¹ Aquesta concessió fa referència a una pràctica anterior ja en mans dels barcelonins i reconeguda com a tal. Se sap que ja abans del 1246 els montpellerins disposaven d'un cònsol a França (les fires de la Xampanya), però es desconeix en quin moment els de Barcelona tingueren el seu i començaren a proveir-lo ells mateixos, bé que hagué de ser abans d'aquell 1259.²² El document de Jaume a favor dels lleidatans esmenta només el repartiment d'espai; per tant, una activitat simplement organitzativa, però es pot sospitar, a jutjar per la informació posterior i el cas montpellerí, que aquell cònsol era, de fet, un cònsol ultramarí a tots els efectes i que, per tant, se li reconeixien potestats judicials.²³

La primera concessió coneguda de la monarquia en l'àmbit de l'atribució gradual de prerrogatives d'organització en territori sotmès a la seva jurisdicció, fora de Montpeller, es remunta al gener del 1258, a Barcelona. Aleshores el rei concedeix als habitants de la Ribera la capacitat de designar un cap que amb l'ajuda d'uns consellers vetllés per la seguretat, el condicionament i el manteniment de la zona, i prengué decisions per tal d'assegurar el bon desenvolupament de la navegació i el comerç. Aquell estiu, Jaume Grony i el consell dels prohoms de la Ribera ja redactaven unes ordinations amb aquest propòsit que foren aprovades pel rei Jaume. En cap cas, però, aquella universitat no sembla haver tingut cap atribució judicial. L'aparició d'aquesta universitat dels prohoms de la Ribera, percebuda per bona part dels investigadors com la llavor dels futurs consolats de mar en la seva vessant d'instituts destinats a l'organització i regulació de les activitats marines i comercials —alguns rebut-

21. ACA, Cancelleria, reg. 10, f. 117v-118r; Antoni de CAPMANY I DE MONTPALAU, *Memorias históricas sobre la marina, comercio y artes de la antigua ciudad de Barcelona*, Barcelona, Cámara Oficial de Comercio y Navegación, 1961, p. 31 (doc. 15).

22. La primera referència disponible d'un cònsol dels montpellerins és la del nomenament d'Esteve Llobet com a cònsol a França per part de Jaume I, el 17 de juny de 1246: Alexandre GERMAIN, *Histoire du commerce de la ville de Montpellier, antérieurement à l'ouverture du port de Cette*, vol. I, Montpeller, Imprimerie de Jean Martel, 1861, p. 201 (doc. XIV). El document fa referència als seus antecessors en el càrrec («sicut melius et plenius aliquis consul ibi constitutus tenuit et habuit et administravit»); per tant, aquella figura era anterior a aquest nomenament jaumí. El desembre d'aquell any els còsols de Montpeller proveïen l'esmentat Llobet com a capità dels còsols i mercaders a França, ofici denominat també indistintament «consulatus officium» al mateix document: Alexandre GERMAIN, *Histoire du commerce...*, p. 202-204 (doc. XV i XVI). Aquests nomenaments municipals semblaran ser la tònica general a partir d'aquell moment.

23. Els mercaders catalans que acudien a les fires de la Xampanya sembla que s'integraven en la «universitas mercatorum Provincialium» que agrupava les diverses comunitats, les quals escollien un capità que els representava davant les autoritats locals i que tenia una certa jurisdicció sobre els seus subjectes. Aquest capità no era escollit pels còsols de les comunitats, sinó pel consell de Montpeller. En compartir la mateixa senyoria, els catalans s'integrarien en l'estructura creada per llengüadocians i provençals: Maria Teresa FERRER I MALLOL, «Nous documents sobre els catalans a les fires de la Xampanya», a *X Congreso de Historia de la Corona de Aragón*, vol. III, Saragossa, Institución Fernando el Católico, 1984, p. 156.

gen l'establiment d'una filiació genètica entre ells, bé que accepten que la universitat constitueixi un dels intents primigenis en l'ampli procés d'experimentació institucional que cristallitzarà finalment en els consolats de mar—, ha plantejat un debat sobre la interpretació del seu origen que afecta també la primera descentralització de la potestat jurídica de la monarquia. La posició tradicional defensada per la historiografia és que l'establiment de la universitat seria una reacció dels sectors mercantils a les oligarquies que havien estat afavorides amb la creació de les institucions municipals barcelonines, però més recentment Stephen Bensch l'ha considerat un intent de pacificació després d'uns importants avalots que foren el resultat de les tensions sorgides entre algunes de les famílies més destacades de la ciutat, fet que ajudaria a explicar el progressiu esllanguiment d'aquesta universitat un cop restablerta la normalitat, en no poder-se parlar d'una oposició entre famílies mercantils i famílies oligàrquiques, ja que pràcticament totes les famílies barcelonines importants es trobaven implicades en el comerç.

Bé que els motius concrets que duen a l'establiment de la universitat de la Ribera encara resten confusos, la seva aparició sembla clar que es pot incardinar de ple en el procés global que s'inicia o s'accelera durant el regnat de Jaume i que tindrà continuïtat entre els seus successors, el de l'organització i/o reconeixement d'institucions—formals o no— particulars per a homes de mar i mercaders o per a la promoció o regulació de les activitats comercials i marineres. Aquesta experiència institucional de la universitat venia a sumar-se al que començava a ser un laberíntic panorama d'institucions que demostraria la complexitat d'aquell procés de transferències. Així, les ordinacions suaresmentades contemplaven l'aparició de comissions reduïdes de prohoms formades per dos pròcers i cinc homes (*viros*)—dos en cas dels llenys— que anirien a bord de cada nau que salpés de Barcelona, fos quin fos el seu destí.²⁴ Per bé que l'elecció dels dos pròcers corresponia als tripulants de l'embarcació, el document especifica que les comissions eren delegacions plenàries de poder de la universitat de la Ribera i el rei. Aquestes comissions tenien plena autoritat sobre tots els tripulants de la nau (patró, mariners i mercaders), els quals estaven obligats a obeir-les. Però, a més, la seva autoritat s'estenia a tots els barcelonins que es trobessin a qualsevol terra de sarraïns o de cristians on la nau fes port. Com diu Font i Rius, potser en aquest sistema cal veure un intent de configurar, a petita escala, un reflex de la universitat de prohoms a bord de la nau i als llocs allunyats, és a dir, desconnectats de la inspecció directa o control de la universitat principal. Independentment que la forma d'elecció dels pròcers nàutics a càrrec dels passatgers o tripulants de la nau fos un intent de reforçar la confiança

24. «Item, ordinamus quod in qualibet navi vel ligno recedente de Riparia Barchinone ordinentur et eligantur ab hominibus in ipsa navi vel ligno euntibus duo proceres, secundum eorum noticiam et legalitatem, quorum ordinacioni obligentur tam dominus ipsius navis vel ligni, quam marinari, quam mercatores in eadem euntes; et omnes teneantur stare et obedire ordinacioni dictorum duo rum procerum. Qui duo proceres eligant alios quinque viros dicte navis, cum quorum consilio faciant et ordinent omnia que ordinanda erunt in dicta navi; et quicquid ordinatum fuerit per dictos septem, sit ratum in omnibus atque firmum per omnes homines in dicta navis euntes. In ligno vero dicti duo proceres eligant alios duos, cum quorum consilio ordinent omnia que ordinando erunt in dicto ligno. Sed electio dictorum duorum procerum fiat infra quatuor dies vel octo ante recessum dicte navis vel ligni a littore Barchinone; et quotquot homines Barchinone invenerint in aliquibus partibus, tam christianorum quam sarracenorum, tenean tur stare et obedire ordinacioni et consilio dictorum septem vel dictorum quatuor. Quicquid, vero, dicti electi fecerint vel ordinaverint, faciant et ordinent ex parte domini regis, et salva sua iurisdiccione, et ex parte consilii proborum hominum Riparie Barchinone. Si vero dicti duo electi in navibus recesserint a loco in quo pervenerint cum ipsa navi, in eorum recessu eligant alios duos, cum consilio dictorum quinque consiliariorum, qui obtineant in omnibus vices suas; et duo electi in lignis eligant duos cum con silio dictorum duorum consiliariorum. Et si duo electi a dictis duobus recesserint, eligant duos, et sic per ordinem subsequantur; et quicquid per dictos electos actum fuerit vel ordinatum, ratum ab aliis in omnibus habeatur. Et hoc precipimus de mandato domini regis et in virtute sacramenti»: Ferran VALLS I TABERNER, *Consolat de Mar*, vol. II, Barcelona, Barcino, 1932, p. 134-135.

amb què havien de ser vistos pels altres, com creu també Font i Rius, donada la gran responsabilitat de manament i de disposició sobre tot el personal de la nau, és cert que l'aparició d'aquestes comissions semblava un intent clar d'establir un control sobre els grups o individus en la diàspora i, en cas que existissin, sobre els seus representants.²⁵ L'acceptació per part del rei de la potestat dels pròcers implicava una possible incidència d'aquells sobre les persones i els cònsols al nord d'Àfrica, fortament tutelats pel rei. D'acord amb els raonaments de Stephen Bensch, això només seria acceptable si hi hagués hagut una voluntat de pacificar també aquells consolats, ja que les dues parts implicades en els aldarulls tenien interessos comercials a Tunis i Bugia i és possible que les friccions existents entre aquells s'haguessin estès al nord d'Àfrica.²⁶ És possible, però, també, que el monarca hagués fet una interpretació reduccionista de les Ordinacions de la Ribera, limitada exclusivament als homes de mar i als mercaders barcelonins, tenint en compte que en aquelles dates ja bona part del comerç amb el nord d'Àfrica feia servir la plataforma de Mallorca, i que una part important de la presència catalanoaragonesa al nord d'Àfrica era d'homes d'armes que escapaven a la jurisdicció del cònsol. I encara cal tenir en compte la hipòtesi que les possibilitats de fricció s'haguessin reduït pel fet que els pròcers no tenien, aparentment, competències judicials, de les quals sí que disposaria el cònsol, i que les seves funcions haguessin representat una competència, més aviat, per a una figura com l'alfondeguer, del qual es tenen escasses notícies i que potser només era proveït puntualment.

Tan confusa com l'aparició de la universitat dels prohoms de la Ribera és la seva extinció. Després del 1258 no havia de trigar gaire a iniciar-se un procés de «reabsorció» —en paraules d'Arcadi Garcia— de la majoria d'atribucions de la universitat de la Ribera per part de la corporació municipal barcelonina, que no tenia encara una dècada d'existència.²⁷ Per a Bensch, l'explicació cal cercar-la en la superació de les tensions que havien motivat la seva aparició. Per a la resta d'estudiosos, en la pressió exercida pel municipi barceloní en l'acreixement de les seves funcions i competències.²⁸ Fos com fos, una de les primeres atribucions en què minvarà, serà en allò que concerneix la figura dels pròcers a bord dels vaixells. El 1266, Jaume I va concedir als consellers i als prohoms de Barcelona un privilegi pel qual podien escollir anualment els cònsols (nàutics) als vaixells que anaven a Ultramar, amb jurisdicció sobre les tripulacions i sobre les persones i béns dels barcelonins que es trobessin als territoris visitats pels cònsols. Cal preguntar-se si el conflicte que sembla detectar-se en el cas dels pròcers i els cònsols del nord d'Àfrica no es podria haver donat també entre aquells pròcers i uns hipotètics cònsols nàutics preexistents. La redacció del privilegi del 1266 no exclou la possibilitat que la figura del cònsol nàutic com a tal ja existís. Fos com fos, la nova concessió reial interferia clarament en la facultat de què havia gaudit la universitat de la Ribera, si és que encara la conservava. Però, a més, en cas de subsistir i ser la del cònsol nàutic una creació *ex novo*, les figures dels pròcers vinculats a les tripulacions veien néixer o consolidar-se legalment la figura d'un competidor amb una entitat jurídi-

25. Josep Maria FONT I RIUS, «La universidad de prohombres de Ribera de Barcelona y sus ordenanzas marítimas (1258)», a *Estudios de Derecho Mercantil en homenaje al profesor Antonio Polo*, Madrid, Edersa, 1981, p. 697 (reeditat a *Estudios sobre els drets i institucions locals en la Catalunya medieval. Col·lectànea de treballs del professor Dr. Josep M. Font i Rius amb motiu de la seva jubilació acadèmica*, Barcelona, Publicacions de la Universitat de Barcelona, 1985, p. 685-712); Arcadi GARCIA, *Llibre del Consolat de Mar*, núm. III/1, Barcelona, Rafael Dalmau, 1984, p. 74-75.

26. Cal destacar, però, que aquesta prerrogativa no trobà paral·lel en atribucions similars als territoris de jurisdicció reial.

27. Arcadi GARCIA, *Llibre del Consolat...*, p. 75.

28. Paral·lelament, la universitat de la Ribera va anar veient reduïdes les seves competències, que quedaran limitades a les de caràcter urbanístic: Josep Maria FONT I RIUS, *La universidad de...*, p. 707-711; Carme BATLLE I GALLART, «Els prohoms de la Ribera de Barcelona i llurs atribucions en matèria d'urbanisme (segona meitat del segle XIII)», a *El Pla de Barcelona i la seva història*, vol. II, Barcelona, La Magrana, 1984, p. 155-160; Stephen P. BENSCH, *Barcelona...*, p. 312.

ca nova, com ho indica l'ús del mot cònsol i el fet que sigui designat per un organisme oficial i no per la tripulació de l'embarcació, que no constituïa una entitat amb personalitat jurídica reconeguda.²⁹ L'àrea geogràfica que abastava aquella concessió del 1266 era, però, molt més reduïda, Ultramar, que en un sentit estricte identificava Síria i Palestina i en un de més ampli podia incloure Egipte. En quedava exclòs el nord d'Àfrica, l'àrea on ja existien còsols catalans residents i zona clau per als interessos polítics i econòmics del rei i els seus súbdits. Ultramar, en canvi, tot i ser una àrea emergent, encara jugava un paper marginal en el comerç barceloní i mallorquí,³⁰ per bé que era l'àrea que havia tingut l'organització consular barcelonina més antiga (Tir), una organització que semblava haver-se caracteritzat per la seva forta autonomia i desvinculació de les autoritats de la metròpoli i l'estreta relació amb les comunitats llenguadocianes i provençals. El rei va poder cedir el control, doncs, d'un territori que per a ell, en principi, no es presentava fàcil de controlar ni tenia un destacat interès econòmic.³¹ Potser les autoritats barcelonines van creure arribat el moment d'iniciar una ofensiva per controlar els catalans a Llevant comptant amb l'anuença reial, més que no pas una resposta a una crida dels catalans presents a la zona, car no havia de ser prou forta per a incitar a l'establiment de còsols residents autònoms. Sembla clar que les autoritats barcelonines veien en els còsols nàutics unes figures equiparables als còsols residents sota control reial. Se'ls equiparava expressament als còsols d'altres nacions presents a Ultramar, i les atribucions jurisdiccionals assignades a aquests còsols eren idèntiques a les dels còsols estables designats pel rei.

La concessió del 1266 no podia suposar només problemes de competència amb els pròcers i la universitat dels prohoms de la Ribera; la concurrència dels càrrecs nàutics i residents podia comportar també maldecaps evidents, car es tractava, en principi, de dos oficials que duplicaven les seves funcions. La restricció territorial podia limitar aquest perill, però si el concepte *Ultramar* incloïa Egipte és probable que hi hagués tensions a propòsit del consolat a Alexandria. El 1262, el rei havia encarregat al montpellerí Ramon de Conques l'obtenció d'un alfòndec a la vila i el nomenament d'un alfòndeguer i un cònsol, i el 1264 Jaume I havia designat cònsol el barceloní Guillem de Montcada, per a un període de dos anys, a canvi de dos-cents besants. Del document de proveïment de Guillem es pot deduir que Montcada venia a substituir un cònsol anterior, potser el nomenat per Ramon de Conques.³² L'aplicació del privilegi del 1266 venia a irrompre en aquest seguit d'actuacions reials. És cert que aquell any s'acabava el mandat de Montcada i no es pot descartar que, aprofitant aquesta avinentesa, el Conqueridor fes la seva concessió al municipi barceloní. Tanmateix, en el futur, el rei no havia de dubtar a proveir persones per al càrrec consular o a delegar en altres aquesta potestat, fet que es veia facilitat per l'aplicació també a Alexandria del mateix principi d'arrendament que s'aplicava als consolats nord-africans. Així, el 2 de gener de 1268 donava potestat als montpellerins Bernat de Molins i Bernat de Pla, missatgers que enviava a Alexandria, per a nomenar cònsol o còsols a la vila egípcia.³³

29. Arcadi GARCIA, *Llibre del Consolat...*, p. 75-76.

30. Stephen P. BENSCH, *Barcelona...*, p. 262-277; Álvaro SANTAMARÍA, *Ejecutoria del reino de Mallorca, 1230-1343*, Palma de Mallorca, Ajuntament de Palma, 1990, p. 422-423 i n. 343.

31. La creació del consolat a Alexandria coincideix amb l'època d'acostament de Jaume I al sultanat mameluc en la seva política mediterrània. Per a aquestes circumstàncies, vegeu Amada LÓPEZ DE MENESES, «Los consulados catalanes de Alejandría y Damasco en el reinado de Pedro el Ceremonioso», *Estudios de Edad Media...*, núm. VI.

32. «Vos vero teneatis dictum alfondicum eis bene et decenter paratum, prout alii consules dicti alfondici sunt facere consueti»: ACA, Cancelleria, reg. 12, f. 149r; Amada LÓPEZ DE MENESES, «Los consulados catalanes de Alejandría y Damasco en el reinado de Pedro el Ceremonioso», *Estudios de Edad Media...*, núm. VI, p. 137 (doc. II).

33. «Dantes et concedentes vobis licenciam et plenam potestatem quod possitis in partibus Alexandriae constituere consulum et consules [...]. Insuper etiam concedimus vobis quod possitis vendere hominibus terre et iurisdiccioni nostre Alfundi-

Aquests còsols havien de tenir els mateixos poders que els còsols nomenats anteriorment pel rei i que els del privilegi del 1266. Però el que encara resulta més interessant és que els missatgers eren equiparats per a aquell viatge als còsols a bord de naus.³⁴ Així, doncs, si el privilegi del 1266 incloïa Alexandria, a ulls del rei va quedar anul·lat, de fet, amb les decisions del 1268, tot i que és possible que en realitat les autoritats barcelonines s'haguessin inhibit en la seva aplicació i que el rei hagués reprès la iniciativa en el camp consular. Sembla que, entre els súbdits del monarca, els principals interessats en el comerç amb Egipte eren els montpellerins. Els nomenaments reials havien insistit sempre en la inclusió dels habitants de Montpeller entre els subjectes a la jurisdicció consular, individualitzant-los de la resta. L'encarregat de negociar la concessió d'un alfòndec fou un montpellerí i també ho foren els dos missatgers enviats el 1268 amb capacitat per a nomenar còsols a Alexandria. És probable que la pressió dels montpellerins impulsés el rei a reprendre la iniciativa al consolat alexandrí.

Set mesos després de la comissió feta als dos burgesos de Montpeller, el rei va prendre una nova decisió que s'havia de demostrar transcendental per a la història dels consolats catalans. El 6 d'agost de 1268 va concedir als consellers i als prohoms de Barcelona un nou privilegi pel qual els permetia escollir i nomenar cònsol o còsols «in partibus altramarinis et in terra de Romania, et in quibuslibet aliis partibus, in quibus naves velligna Barchinone navigaverint.»³⁵ Aquesta concessió passarà a convertir-se en la pedra fundacional de l'entrellat jurídic que portarà el municipi barceloní a tractar de controlar el sistema consular ultramarí català durant l'edat mitjana fins a l'extinció definitiva dels consolats amb el Decret de Nova Planta.³⁶ Tanmateix les circumstàncies de la concessió semblen força particulars i en cap cas no preludiaven l'evolució posterior de la institució consular. El rei es trobava immers en els preparatius de la seva croada a Terra Santa. Part del finançament d'aquesta expedició va provenir dels donatius de la ciutat de Barcelona, a canvi dels quals el rei va concedir una sèrie de privilegis i avantatges.³⁷ El de la potestat de proveïment de còsols sembla que podia emmarcar-se en aquell conjunt. Altres factors complementaris van poder influir, però, en aquesta decisió. Potser els dos ambaixadors montpellerins tramesos el 1268 van trobar alguna oposició per part dels catalans presents a Alexandria i de la pròpia vila de Barcelona. El text del nomenament del 1268 especificava que els poders d'ambdós missatgers tindrien una vàlidesa restringida a la seva missió i que s'estendria no solament sobre els membres de la tripulació de la nau en què viatjaven, sinó també sobre els residents a la vila egípcia on, a més, podrien procedir a nomenar còsols que passarien a exercir el seu càrrec, cal pensar, després de la seva marxa o que estarien supeditats a ells mentre els ambaixadors fossin presents a la ciutat. No es pot descartar que els catalans presents a la vila, tot i que en menor nombre en comparació dels montpellerins, s'haguessin negat a aquesta situació, sabedors

cum et Consulatam nostrum Alexandria loco nostri»: ACA, Cancelleria, reg. 15, f. 76v; Antoni de CAPMANY I DE MONTPALAU, *Memorias históricas...*, p. 36-37 (doc. 20).

34. *Ibidem*.

35. AHCB, Manuscrits L, Llibre Verd, I, f. 229; Antoni de CAPMANY I DE MONTPALAU, *Memorias históricas...*, p. 39 (doc. 23); Ambrosio HUICI MIRANDA i Maria Desamparados CABANES PECOURT, *Documentos de Jaime I de Aragón*, vol. v, Saragossa, Anubar, 1988, p. 271 (doc. 1585).

36. Joan F. CABESTANY I FORT, «Els consolats catalans d'ultramar a Sicília», a Francesco GIUNTA, Martí de RIQUER i Josep Maria SANS I TRAVÉ, *Els catalans a Sicília*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura, 1992, p. 81.

37. Per a l'episodi de la croada, vegeu Ernest MARCOS HIERRO, *La croada catalana. L'exèrcit de Jaume I a Terra Santa*, Barcelona, L'esfera dels llibres, 2006; Reinhold RÖHRICHT, «Der Kreuzzug des Königs Jacob I von Aragonien (1269)», *Mitteilungen des österreichischen Instituts für Geschichtsforschung*, núm. 11 (1890), p. 372-379; Francesc CARRERAS I CANDI, «La creuada a Terra Santa (1269-1270)», a *Primer Congrés d'Història de la Corona d'Aragó dedicat al Rey en Jaume I y a la seua Època*, Barcelona, 1909, p. 106-138; Stephen P. BENSCH, «Early Catalan Contacts with Byzantium», a L. SIMON (ed.), *Iberia and the Mediterranean World of the Middle Ages: Studies in Honor of Robert I. Burns S. J.*, vol. 1, Leiden i Nova York, E. J. Brill, 1995, p. 137-138.

de l'existència del privilegi del 1266. També van poder ser, però, les autoritats municipals barcelonines les que apellessin directament al rei per a recuperar el control sobre els consolats, en un intent de contrarestar la puixança montpellerina.

El privilegi del 1268 establia un canvi important respecte a allò que havia estat concedit fins en aquell moment als barcelonins, car era una concessió molt més àmplia. Fins aleshores, les concessions fetes als mercaders barcelonins i a les autoritats municipals s'havien circumscrit a una esfera d'acció molt clara, els còsols a bord de naus. Sembla clar, però, que la jurisdicció d'aquests còsols i la dels còsols estables s'interferien mútuament. En un principi, les restriccions territorials aplicades pel rei en les seves concessions al municipi barceloní haurien limitat els possibles conflictes, però la progressiva intervenció reial en aquells àmbits que semblaven reservats als barcelonins va poder aguditzar aquesta situació. Més encara quan el municipi veia en els còsols que podia nomenar figures equiparables als còsols estables. La nova concessió reial va estendre la jurisdicció municipal ara sobre els còsols estables, car se'ls concedia la potestat per a escollir i nomenar còsols a les parts ultramarines, la Romania i qualsevol altre lloc on navegessin les embarcacions barcelonines. Aquest privilegi podia suposar, en principi, la fi de tots els conflictes, car implícitament es traspassava al municipi barceloní tota la potestat de nomenament. Almenys, aquesta és la interpretació que s'ha fet tradicionalment. Tanmateix la redacció del text, amb la seva vaguetat, deixa entreoberta la porta a interpretacions divergents. La monarquia no renuncià a la seva potestat de nomenament de còsols en certs àmbits geogràfics, cosa que ens pot fer sospitar que la interpretació que va fer del privilegi era restreta.³⁸ No és només que Jaume I tractés d'incidir en els nomenaments de la ciutat de Barcelona, sinó que es reservà certes àrees en exclusivitat. És el cas del nord d'Àfrica, on, a més, no sembla que trobés mai cap contestació per part del municipi barceloní.³⁹

Sembla que els consellers i els prohoms barcelonins van trigar alguns anys a aplicar la nova potestat que els havia estat atribuïda. No va ser fins al 1272 que s'escollí Pere Guillem de Barcelona com a cònsol dels catalans a Alexandria d'acord amb el privilegi reial. A jutjar pels termes de la carta de notificació als catalans que es dirigien o eren ja presents a Alexandria, aquest era el primer nomena-

38. Joan F. Cabestany pensa que el privilegi de 1268 delimitava una àrea geogràfica força concreta, la Mediterrània oriental: Joan F. CABESTANY I FORT, «Els consolats catalans d'ultramar a Sicília», a Francesco GIUNTA, Martí de RIQUER i Josep Maria SANS I TRAVÉ, *Els catalans...*, p. 81. La referència al nomenament de còsols allà on fessin port les naus barcelonines pot ser entesa com una al·lusió al cònsol nàutic, el qual almenys el 1266 tenia unes atribucions que l'equiparaven als còsols residents, com ho demostra el privilegi concedit aquell any a la ciutat de Barcelona. Seguint aquest raonament, pot considerar-se que la concessió reial de 1268 no era més que una ampliació geogràfica de la potestat de proveïment de còsols nàutics a l'àmbit de la Romania i els indrets on no es proveïa un cònsol resident, és a dir, sota control reial? La manca de dades no permet afirmar-ho ni desmentir-ho, però és cert que la interpretació que feren d'aquest privilegi tant el municipi com la monarquia no coincidí i evolucionà amb el pas del temps.

39. Alfons II, Jaume II i Pere el Cerimoniós prosseguiren amb el nomenament de còsols a Tunis i a Bugia: Charles-Emmanuel DUFOURCQ, *L'Espagne catalane...*, p. 282, 284, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 297, 298, 303, 315, 322, 323, 414, 415, 420, 421, 422, 423, 425, 426, 427, 435, 438, 439, 440, 442, 447, 448, 472, 473, 476, 486, 498, 500, 501, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 508, 601-604; ACA, Cancelleria, reg. 954, f. 144v i 162r-v. La primera notícia que hem pogut localitzar d'un nomenament per a Tunis per part del municipi barceloní data del 1406: AHCB, Consellers, Miscel·lània, caps 7 (Consules Ultramar), Tunis. Durant el regnat del Cerimoniós, els consellers barcelonins afirmaven que escollien còsols al Marroc (Daniel DURAN I DUELT, «La fi del sistema consular mallorquí i les seves repercussions en el català: El cas dels consolats de Pera i Constantinoble», *Barcelona Quaderns d'Història*, núm. 4 (2001), p. 160, n. 10), per bé que el rei també feia els seus nomenaments: Charles-Emmanuel DUFOURCQ, «Catalogue chronologique et analytique du registre 1389 de la Chancellerie de la Couronne d'Aragon, intitulé "Guerre Sarracenorum 1367-1386" (1360-1386)», *Miscelánea de Textos Medievales*, núm. 2 (1974), p. 73 (núm. 26) i 74 (núm. 28). Tot i això, durant el regnat d'Alfons el Magnànim es reprengueren els nomenaments reials de còsols a Tunis: ACA, Cancelleria, reg. 2598, f. 163r-v, i 2602, f. 18v-19v.

ment d'aquelles característiques.⁴⁰ Més interessant encara és un fet que sembla haver passat desapercbut als estudiosos. El document especifica que el mandat tindrà validesa fins que el consell nomeni un nou cònsol, però inclou una clàusula per la qual es permet que Guillem designi el seu successor quan decideixi tornar. Tot i que aquesta potestat sabem que serà exercida en el futur en algunes ocasions i no sols a Alexandria, normalment seran els mercaders els encarregats de procedir a la designació quan es produeixi una vacant i en espera de conèixer el nomenament dels consellers barcelonins. En canvi, aquesta clàusula connecta directament amb la potestat de què havien gaudit els pròcers, primer, i els còsols nàutics, després, de designar els seus successors en el càrrec quan retornaven a Barcelona. Torna a plantejar-se, doncs, quin fou el tipus de privilegi que tingueren en ment el rei i els consellers en la concessió del 1268 i el nomenament del 1272. La indefinició de la redacció del 1268 podia donar lloc a diverses lectures i interpretacions. Malauradament, no es té constància de cap altre nomenament municipal durant el regnat del Conqueridor, mentre que el rei no va deixar de fer proveïments en altres àrees. Si bé a la llarga la interpretació que es va fer del privilegi fou la de la cessió de la potestat de nomenament i elecció de còsols estables o residents, no sembla tan clar que en un inici aquesta hagués estat la intenció última de Jaume I. En qualsevol cas, els problemes d'interpretació del text seran a la base de molts dels conflictes futurs amb la monarquia i els mallorquins.⁴¹

Malgrat els problemes interpretatius que pugui suscitar el privilegi del 1268, amb aquell, i només amb certs retocs posteriors, havien quedat establertes les bases constitucionals dels consolats ultramarins o residents, les principals jurisdiccions i competències, així com els trets bàsics de l'organització de la institució, que no s'extingirà fins al segle XVIII.⁴² La indefinició pel que fa a la potestat de proveïment dels còsols i la consegüent confusió que comportà no van ser cap impediment per a l'augment del nombre de consolats i provisions de cap a cap de la Mediterrània. A la centúria següent, quan aquella ambigüïtat nodrirà una forta disputa entre monarquia i municipi, tampoc no ho serà, i el nombre de proveïments i places proveïdes anirà en augment. Dues grans xarxes consulars s'articulen a la Mediterrània; una, controlada pel rei gràcies als seus proveïments i centrada en l'àrea nord-africana, i l'altra amb tres eixos bàsics: l'Orient, Sicília i el sud de França, sota influència barcelonina. En cap cas, però, això no va comportar cap mena de dimorfisme, ans al contrari, el concepte d'institució única i homogènia es va assentar definitivament i va tenir una plasmació pràctica certa. Hi contribuï el progressiu control barceloní sobre la capacitat de designació dels còsols a càrrec de la monarquia, però també d'altres sistemes consulars que sorgiren dins l'òrbita catalana, com el mallorquí, que, de fet, semblava reproduir el catalanoaragonès.

40. A més de precisar les competències judicials del cònsol, s'establia el cobrament d'un tant per cent en les operacions per a sufragar les seves despeses, la durada del seu mandat i la regulació de la seva successió. Tot això, i el fet que no s'esmenti el seu antecessor, indueix a pensar que aquesta era la primera vegada que el municipi aplicava la potestat que li havia estat concedida a Alexandria. L'original d'aquesta carta sembla que es trobava entre els pergamins de l'arxiu municipal. Cal esperar que amb la catalogació d'aquest fons es pugui retrobar. L'edició de la carta, la trobareu a Antoni de CAPMANY I DE MONTPALAU, *Memorias históricas...*, p. 40-41 (doc. 25).

41. Resulta molt interessant l'afirmació que fan els consellers barcelonins el 1480 que «aquesta ciutat en virtut de privilegis los reys passats d'Aragó e prínceps de Catalunya otorgats en antiquíssima e pacífica possessió de metre cònsol de catalans en totes les parts orientals o seien de cristians o de infels e signantment sempre és estat servat en lo regne de Sicília» (AHCB, Consell de Cent, Lletres Closes 20-I-1480 a 28-I-1482, f. 109r), car sembla confirmar que el dubte sobre la lectura geogràfica va persistir sempre o, almenys, va ser recuperat en un moment en què les interpretacions jurídiques ajustades dels privilegis atorgats a la ciutat de Barcelona van ser promogudes pels juristes al servei de la cort reial en un intent d'afavorir la recuperació d'un paper més actiu de la monarquia en els proveïments consulars.

42. Daniel DURAN I DUELT, «L'expansió de la xarxa consular catalana», a Xavier BARRAL I ALTET (ed.), *Mediterraneum. L'esplendor de la Mediterrània medieval (segles XIII-XV)*, Barcelona, IEMed i Lunwerg, 2004, p. 353-361.

Pel que fa a les altres institucions orientades a la regulació, articulació i promoció de les activitats comercials i de navegació que havien estat objecte de regulació durant el regnat del Conqueridor, el cònsol nàutic, tot i sobreviure, va entrar en franca decadència davant la competència que representaren els còsols residents o ultramarins i les jurisdiccions dels consolats de mar. Pel que fa a aquests últims, tot i que com a institucions dedicades a la defensa i la promoció de les activitats marineres i comercials no van començar la seva singladura fins al regnat de Pere el Gran, fill de Jaume I, i com a tribunal fins al 1283, amb la instauració del tribunal del consolat a València, serà durant el regnat del Conqueridor quan tindran lloc un seguit d'experiències, com la de la universitat de la Ribera, que marcaran l'inici dels processos que conduïran a la creació dels dits consolats de mar i que posen de manifest la transcendència del seu regnat en el camp institucional comercial i del món de la navegació.